

De morele grondhouding voor het realiseren van mensenrechten

Eric Lancksweerd*

In deze bijdrage werk ik de zienswijze uit dat praktijkjuristen voor het optimaal realiseren van de mensenrechten naast juridische kennis ook een morele grondhouding nodig hebben. Die komt er op neer dat juridische professionals menselijke kwaliteiten cultiveren die hen niet alleen toelaten de mensenrechten ten volle te eerbiedigen, maar ze zo goed mogelijk te verwerkelijken. Het gaat om kwaliteiten als praktische wijsheid, gematigdheid, mededogen enzovoort. De regelgeving inzake mensenrechten laat immers een ruime beoordelingsmarge wat betreft de wijze waarop en de mate waarin rechtspractici mensenrechten realiseren. Die marge is volgens mij tegelijk juridisch en moreel. Juristen hoeven mensenrechten niet uitsluitend te herleiden tot juridische minimumnormen. Zij kunnen ervoor kiezen om, boven deze minimumdrempel, burgers zo volledig mogelijk te laten genieten van hun mensenrechten..

Nemen wij even het voorbeeld van een gerechtsdeurwaarder die van een schuldeiser de opdracht krijgt om in het kader van de gedwongen tenuitvoerlegging van een vonnis over te gaan tot een uitvoerend beslag. De schuldenaar kan zijn facturen niet langer betalen. Juridisch gezien heeft de gerechtsdeurwaarder de keuzemogelijkheid om (voorlopig) niet tot het uitvoerend beslag over te gaan. Hij stelt voor om met schuldeiser en schuldenaar rond de tafel te gaan zitten om een haalbaar afbetalingsplan uit te werken. Als dit inderdaad zou lukken, slaagde de deurwaarder erin om, bij de concrete toepassing van de rechtsregeling i.v.m. de uitvoering van vonnissen, de menselijke waardigheid van de schuldenaar zo veel mogelijk te vrijwaren. Zoals ik verder nog zal uiteenzetten vormt die menselijke waardigheid de kern van de mensenrechten. Maar de deurwaarder zorgt er ook voor dat het door artikel 8 van het EVRM gewaarborgde recht op respect voor het privéleven, het familie- en gezinsleven, en de woning van de schuldenaar, zo veel mogelijk worden geëerbiedigd.

Het hoeft immers weinig betoog dat de schuldenaar er beter in zal slagen een volwaardig gezinsleven te leiden als hij daartoe over het nodige meubilair en de middelen beschikt, en zijn woning niet wordt betreden om de inboedel op te halen. De deurwaarder had net zo goed zonder veel omwegen het vonnis kunnen laten uitvoeren. Hij beschikt over een *marge* waarbinnen hij het mensenrecht op een privé- en gezinsleven zo optimaal mogelijk kan helpen realiseren of daarentegen zo minimaal mogelijk kan eerbiedigen. Die keuze hangt voor een stuk af van *wie de deurwaarder is als mens*. Als hij beschikt over menselijke kwaliteiten als mededogen en de praktische wijsheid om in te schatten wat het best is voor iedereen, zal hij er beter in slagen om in de beschreven situatie de door artikel 8 van het EVRM gewaarborgde rechten zo goed mogelijk te verwezenlijken. Dat is het punt dat ik in deze bijdrage wil maken: *er is een band tussen de menselijke kwaliteiten van de rechtspracticus en de mate waarin mensenrechten concreet worden verwezenlijkt*. Het geheel van die menselijke kwaliteiten zie ik als de morele grondhouding van de rechtspracticus. Als we mensenrechten duurzaam en zo volledig mogelijk willen realiseren kunnen we er niet omheen die morele grondhouding van de rechtspracticus te versterken.

Vanzelfsprekend zijn er veel mogelijkheden om mensenrechten op een ambitieuze wijze te realiseren. In deze bijdrage ligt de focus evenwel op de realisatie van mensenrechten *door rechtspractici*, wanneer zij de *regelgeving inzake mensenrechten inroepen of toepassen, of wanneer die regelgeving bij de aanpak van een zaak van invloed is of kan zijn*. Als het gaat om juridische professionals die opkomen voor de belangen van een partij, bijvoorbeeld advocaten of bedrijfsjuristen, houdt die optimale realisatie van de mensenrechten ook in dat zij *hun cliënt of opdrachtgever hiertoe proberen aan te zetten*. In het bovenstaand voorbeeld gaat de gerechtsdeurwaarder in gesprek met zijn opdrachtgever, de schuldeiser, opdat deze meer rekening zou houden met het recht op privé- en gezinsleven van de schuldenaar.

* Hoofddocent UHasselt en UGent.

De uitdaging: mensenrechten behouden en steeds verder verwezenlijken

Op het vlak van de juridische verankering en de afdwingbaarheid van de mensenrechten legden we, zeker in onze westerse democratieën, een mooi parcours af. Tegelijk dienen we goed te beseffen dat mensenrechtenschendingen ook in ons land nog niet tot het verleden behoren. Naast het behoud van wat bestaat, ligt een andere uitdaging erin veel *ambitie* aan de dag te leggen op het vlak van de verdere realisatie van mensenrechten. Hirsch Ballin stelt terecht dat er een paradigmatische verandering aan de gang is. Mensenrechten zijn er niet enkel meer op gericht om een verlies aan persoonlijke vrijheden tegen te gaan, maar om een *betere toekomst* mogelijk te maken.¹ In die optiek is het mensenrechtenprogramma nooit helemaal af. Het blijft een verder te voltooien project met het oog op een altijd maar betere toekomst voor steeds meer mensen. De Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens ademde al het ideaal uit van een betere wereld die moest worden opgebouwd na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Tot op vandaag blijft zij een richtinggevend ideaal dat wellicht nooit volledig te bereiken is. Mensenrechten hebben een *emancipatorisch* karakter. Zij duiden niet alleen op een (juridische) stand van zaken, maar evenzeer op waar we naartoe willen of kunnen, de mogelijke verbeteringen. Vandaar dat de mensenrechten in voortdurende ontwikkeling zijn. Niet alleen doordat er sedert de Tweede Wereldoorlog steeds meer mensenrechtenverdragen bij kwamen, maar ook door de manier waarop mensenrechtshoven zoals het EHRM de mensenrechten interpreteerden. Precies omdat zij een betere toekomst en emancipatie beogen past het om inzake de realisatie van mensenrechten een *optimum* na te streven.

De discretionaire marge bij het toepassen van mensenrechten is ook een morele marge

Rechtspractici staan voor de uitdaging om binnen hun praktijk te zorgen voor het vrijwaren en verder uitbouwen van de mensenrechten. Zij beschikken daartoe over veel marge. Allereerst kan men in het algemeen vaststellen dat door snelle maatschappelijke evoluties de *afbakening van bepaalde mensenrechten niet langer glashelder is*. Hoe evolueert bijvoorbeeld de inhoud van het recht op privacy ingevolge

de spectaculaire ontwikkelingen op het vlak van informatie- en communicatietechnologie? Het zijn rechtspractici die in steeds wijzigende maatschappelijke omstandigheden de draagwijdte van een mensenrecht steeds opnieuw moeten bepalen. Bovendien gelden weinig mensenrechten absoluut. *Ze zijn zo geformuleerd dat er vrijwel steeds een afweging mogelijk is* omwille van de rechten of belangen van anderen of om redenen van algemeen belang. Daarbij dient rekening te worden gehouden met de concrete omstandigheden van het geval. Deze beoordelingsmarge geldt zowel in de verhouding tussen particulier en overheid (verticaal) als in de verhouding tussen particulieren onderling (horizontaal). Het cruciale punt hier is dat deze marge niet alleen juridisch, maar *ook moreel is*.

In zijn "inaugurale rede tot afscheid" betoogde Walter Van Gerven dat juristen bij het oplossen van problemen niet enkel strikt juridische overwegingen hanteren maar ook, bewust of onbewust, andere inzichten en voorkeuren, onder meer ethische, een rol laten spelen. Zij wegen onderlinge en vaak tegenstrijdige belangen en waarden af, niet alleen louter rationeel maar ook intuïtief en met gezond verstand, in redelijkheid en billijkheid. Juridisch redeneren houdt altijd een beoordelingsruimte in die juristen, in laatste instantie rechters, moeten invullen op grond van onderliggende waardeoordelen die weliswaar niet louter subjectief mogen zijn maar moeten steunen op een breed verspreide consensus in de samenleving.² Kortom: wat zich ogenschijnlijk voordoet als een puur juridisch oordeel omvat onder meer ook een ethische component, een waardeoordeel.

De morele aard van de beoordelingsmarge blijkt volgens mij allereerst uit het *soort van afweging* die praktijkjuristen maken. Die heeft betrekking op wat wij behoren te doen, op wat goed en nastrevenswaardig is. Zij slaat op het realiseren van morele waarden of het afwegen van dergelijke waarden. Denk maar aan waarden als vrijheid, veiligheid, pluralisme, tolerantie, solidariteit, rechtvaardigheid, zelfbeschikking van het individu en van volkeren, persoonlijke integriteit, democratie, gelijkheid, enzovoort. Zij houdt ook verband met het in acht nemen van bepaalde morele basisprincipes, zoals de ander geen onnodige schade toebrengen. De afweging heeft in essentie betrekking op het goede leven en het goede samenleven, rechtvaardigheid in interpersoonlijke en maatschappelijke verhoudingen, menselijke bloei en geluk, de verdere humanisering van mens en samenleving. En, niet te vergeten, de afweging heeft een impact op het welzijn van mensen. Het is duidelijk

1 E. Hirsch Ballin, Voorwoord in M. Slob en E. Schilte, Mensenrechten in beweging. Privacy, klimaatverandering en de internationale rechtsorde, Amsterdam, Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2014, p. 7.

2 W. Van Gerven, "Een inaugurale rede tot afscheid", Jura falconis, 1999-2000, p. 469-482.

dat de afweging niet louter juridisch van aard is maar veel meer omvat.

Wies De Graeve, directeur van Amnesty International Vlaanderen, ziet de mensenrechten als een fundamentele *set van morele uitgangspunten*. Zij zijn richtinggevend om het goede te doen en moreel te handelen.³ Mensenrechten fungeren volgens hem als een moreel kompas.⁴ Ze berusten op een diepe morele onderbouw en zonder moreel engagement zouden zij er nooit gekomen zijn.⁵ Men kan ze niet reduceren tot een stelsel van juridische regels, wat vanzelfsprekend niet wil zeggen dat een juridisch kader om ze af te dwingen zinloos zou zijn.⁶ *Het moreel karakter* van mensenrechten heeft ook te maken met het feit dat er een *moreel appel* van uit gaat.⁷ Het is onmogelijk om de morele grondslag waarop mensenrechten berusten op een omvattende, sluitende, gedetailleerde manier in rechtsregels te vatten. Er blijft een soort morele "rest". Zo bijvoorbeeld zal de morele waarde "vrijheid" nooit volledig kunnen worden uitgedrukt in een serie vrijheidsrechten zoals de vrijheid van meningsuiting of de persoonlijke vrijheid. Het is door de wijze waarop een rechtspracticus zijn beoordelingsmarge invult dat een moreel mensenrecht in mindere of meerdere mate juridisch wordt gerealiseerd. Die invulling hangt af van zijn of haar morele grondhouding, van de mate waarin hij of zij menselijke kwaliteiten cultiveerde.

Nemen wij ter illustratie even artikel 8 van het EVRM. De morele grondslag van deze bepaling komt er op neer dat het privé- en gezinsleven als zeer waardevol worden aanzien. Die morele grondslag kreeg een juridische vertaling in artikel 8 dat op zeer algemene wijze stelt dat eenieder recht heeft op respect voor zijn privé leven, zijn familie- en gezinsleven, zijn woning en zijn correspondentie. Artikel 8.2 van het EVRM geeft in algemene termen aan onder welke voorwaarden dit recht kan worden beperkt (bv. omwille van de openbare veiligheid of het economisch welzijn van het land). Precies omdat er in artikel 8 van het EVRM zulke algemene termen worden gehanteerd, is de juridische vertaling van de zonet genoemde morele grondslag onvolkomen, weinig concreet en gedetailleerd. Dit brengt mee dat telkens opnieuw, in het licht van de specifieke omstandigheden van het geval, de *morele grondslag* van die bepaling juridisch moet worden geconcretiseerd in een bepaalde handelwijze of

beslissing. Die concrete vertaling van een morele grondslag is niet alleen een juridische, maar ook een morele oefening. Hoe die wordt uitgevoerd hangt mee af van de morele grondhouding van de betrokken jurist. Stel bijvoorbeeld dat een notaris als openbaar ambtenaar moet overgaan tot een boedelbeschrijving.⁸ Hij beschikt hiertoe over een toegangs- en inzagebevoegdheid (bv. inzage van de boekhouding) die ruim kunnen worden uitgelegd. Diegenen bij wie een boedelbeschrijving wordt uitgevoerd ervaren dit als een vergaande ingreep en soms als een huiszoeking. Men kan dit zien als een aantasting van het recht op privé- en gezinsleven van de betrokkenen. De dag van vandaag, waarin roerende vermogensbestanddelen zich doorgaans op rekeningen, in effecten en obligaties, enz. bevinden, en waarin de lichamelijke roerende goederen (bv. het meubilair) nauwelijks iets waard zijn, kan men zich afvragen of voor zo'n boedelbeschrijving een bezoek ter plaatse steeds noodzakelijk en proportioneel is.⁹ Veel van de benodigde informatie is via andere kanalen te verkrijgen, en bovendien kan de notaris van de betrokkenen een beëdigde verklaring op eer vragen. Een notaris zou er daarom kunnen voor opteren om boedelbeschrijvingen waarbij de woning wordt betreden zo veel mogelijk te beperken. Op die manier vertaalt hij door zijn concreet gedrag de morele grondslag van artikel 8 EVRM in een bepaalde manier van aanpak. Die aanpak had net zo goed anders kunnen zijn, met name wel de woning betreden, en ook dit zou de toets van artikel 8 EVRM kunnen doorstaan, want er is marge. Of en in welke mate de "morele rest" van de aan artikel 8 EVRM ten grondslag liggende waarden wordt geconcretiseerd, hangt af van de morele grondhouding van de notaris, in het bijzonder van kwaliteiten als matigheid (wat betreft het gebruik van bepaalde bevoegdheden), praktische wijsheid (onder meer wat betreft de afweging van alle belangen) en respect (voor de persoon en de privacy van diegene bij wie de boedelbeschrijving zou worden uitgevoerd).

Dat juristen bij het toepassen van mensenrechten beschikken over een morele beoordelingsmarge vloeit ook voort uit de *finaliteit* van mensenrechten. Zij gaan over het recht om mens te zijn.¹⁰ Mensenrechten zijn er op gericht mensen op een vrije en menswaardige manier te laten leven.¹¹ Het Europees Hof voor de

3 W. De Graeve, Het recht om mens te zijn. Mensenrechten als moreel kompas, *Kalmthout, Pelckmans Pro*, 2018, p. 19.

4 *Ibid.*, p. 21.

5 *Ibid.*, p. 17-19.

6 *Ibid.*, p. 18-19.

7 M. Slob en E. Schilte, Mensenrechten in beweging. Privacy, klimaatverandering en de internationale rechtsorde, *Amsterdam, Nieuw Amsterdam Uitgevers*, 2014, 25.

8 Het voorbeeld is geïnspireerd door F. Debuquoy, "Enkele mensenrechtelijke bedenkingen bij de procedure van boedelbeschrijving" *RW 2019-2020*, p. 202-223.

9 *Ibid.*

10 W. De Graeve, Het recht om mens te zijn. Mensenrechten als moreel kompas, *Kalmthout, Pelckmans Pro*, 2018, p. 15.

11 J. Vande Lanotte, G. Goedertier, Y. Haeck, J. Goossens en T. De Pelsmaeker, *Belgisch Publiekrecht*, deel 1, Brugge, Die Keure, 2015, p. 261.

Rechten van de Mens ziet de menselijke waardigheid als de essentie van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mensen, en dus van de mensenrechten.¹² Die menselijke waardigheid heeft niet enkel een juridische, maar evenzeer een morele inhoud, vermits zij betrekking heeft op de inherente waarde die aan elk mens moet worden toegeschreven, zelfs al zou deze niet juridisch zijn verankerd.

Maar wat moet men begrijpen onder noties als “een menswaardig bestaan” of “menselijke waardigheid”? De inzichten van Martha Nussbaum zijn hier bijzonder inspirerend. Zij stelt in een aantal van haar geschriften de *menselijke vermogens* centraal (*capabilities approach*).¹³ Vermogens slaan op wat mensen werkelijk kunnen doen en kunnen zijn. Men kan ze ook omschrijven als behoeften, met name de behoeften om een reeks menselijke vermogens te ontwikkelen. Nussbaum ziet tien universele menselijke vermogens (basisbehoeften): leven; lichamelijke gezondheid; lichamelijke onschendbaarheid; zintuiglijke waarneming; verbeeldingskracht en denken; gevoelens; praktische rede; sociale banden; in relatie leven met andere biologische soorten; spel en vormgeving van de eigen omgeving. Deze lijst van vermogens is volgens haar gebaseerd op de intuïtieve notie van de menselijke waardigheid. Voor al de vermogens moet een drempelniveau worden gehaald, een minimaal niveau waaronder een menswaardig leven niet mogelijk is. Een fatsoenlijke samenleving heeft tot taak in de maatschappelijke voorwaarden te voorzien opdat alle burgers tot op een passend niveau en boven een bepaalde drempel hun vermogens kunnen ontplooiën, aldus Nussbaum.

Voortbouwend op deze vermogensbenadering kan men stellen dat mensenrechten er op gericht zijn ieder mens *ruimte en mogelijkheden* te geven om zijn of haar potentieel voldoende te kunnen ontplooiën. Zij laten toe dat mensen een volwaardige plaats in de wereld innemen én kunnen participeren aan de samenleving. Voor *overheden* betekent dit dat zij geen ontoelaatbare beperkingen opleggen aan mensenrechten, en dat zij via de realisatie van sociale, economische en culturele grondrechten mensen de mogelijkheid bieden een menswaardig bestaan te leiden. In de onderlinge verhouding *tussen burgers* betekent dit dat burgers elkaar de ruimte en de mogelijkheden tot een menswaardig bestaan bieden. Dit alles vraagt zowel van burgers als van overheden een *verregaand moreel engagement*. Neem bijvoorbeeld de in de inleiding

beschreven situatie van de deurwaarder die een vonnis moet uitvoeren. De menselijke waardigheid serieus nemen betekent dat in bepaalde gevallen mededogen aan de dag wordt gelegd voor diegenen die, door ongelukkige omstandigheden en tegenspoed, moeilijk een menswaardig leven kunnen leiden. Vanuit dit mededogen kan de deurwaarder kiezen voor een aanpak waarbij de schuldenaar toch nog zo veel mogelijk kansen krijgt om een menswaardig leven te leiden. Dat mededogen is een moreel engagement. Het leidt tot een meer optimale realisatie van de mensenrechten van de schuldenaar, zoals het recht om een volwaardig gezinsleven te kunnen leiden.

Dit voorbeeld illustreert dat eerbied voor de menselijke waardigheid binnen een juridische context alles behalve een abstracte denkoefening is. In tal van situaties dienen wij deze eerbied juist op een zeer tastbare manier tot uiting te brengen. Het houdt bijvoorbeeld in dat men gedetineerden in behoorlijke cellen onderbrengt en hen kansen geeft om zich terug te integreren in de maatschappij, dat men migranten in menswaardige omstandigheden laat leven, geen ongeoorloofde druk uitoefent bij ondervragingen van verdachten, enz. De vraag die praktijkjuristen zich steeds moeten stellen is: krijgt deze mens, rekening houdend met alle omstandigheden van de situatie, goede ontplooiingskansen, de mogelijkheid om volwaardig mens te zijn? Dat is in de eerste plaats een morele vraag.

Invullen marge hangt af van onze houding

Als de optimale realisatie van mensenrechten minstens ten dele afhangt van het moreel handelen van praktijkjuristen, rijst de vraag welke ethiek hier de beste perspectieven biedt. Men zou kunnen opteren voor een deontologische ethiek waar het uitgangspunt is dat iedereen bepaalde morele regels (plichten) moet naleven, of voor een gevolgenethiek, die stelt dat de juistheid van een handeling samen hangt met de waarde van haar gevolgen (bv. gevolgen in termen van genot, nut, geluk, welzijn van mensen).¹⁴ Het gaat hier om overwegend filosofische benaderingen van ons praktisch handelen. Hoewel zij een denk- en afwegingskader bieden om ethische vraagstukken te benaderen, valt het te betwijfelen of zij van grote betekenis zijn voor de dagelijkse praktijk. Juridische professionals laten zich in het algemeen niet leiden

12 EHRM 10 juni 2010, *Jehova's witnesses of Moscow e.a. versus Rusland*, nr. 302/02, rechtsoverweging 135 (terug te vinden op <http://hudoc.echr.coe.int>).

13 M. Nussbaum, *Mogelijkheden scheppen. Een nieuwe benadering van de menselijke ontwikkeling*, Amsterdam, Ambo, 2012, 304 p.; M. Nussbaum, *Grensgebieden van het recht. Over sociale rechtvaardigheid*, Amsterdam, Ambo, 2006, 399 p.

14 Over deze ethische theorieën, zie o.m. G. Den Hartogh, F. Jacobs, T. Van Willigenburg, *Inleiding ethiek*, Maastricht, boekenplan, 2010, 302 p.; H. Dupuis, *Over moraal*, Amsterdam, Uitgeverij Nieuwezijds, 1998, p. 84-105; L. Bolt, M. Verweij, J. Van Delden, *Ethiek in praktijk*, Assen, Van Gorcum, 2010, p. 65-111; E. Schotman, *Ethiek en recht in kort bestek*, Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2015, p. 24-83.

door algemene ethische theorieën.¹⁵ Deze zijn vaak te abstract om ze toe te passen in concrete situaties.¹⁶ Het is ook nog maar de vraag of practici over de tijd beschikken om ethische theorieën uit te spitten en bovendien nog de vertaalslag te maken naar het dagelijks werk. Komt daarbij dat de verschillende theorieën tot verschillende conclusies kunnen leiden.

Zonder afbreuk te willen doen aan de waarde van deze filosofische benaderingen, komt het er voor de rechtspracticus toch vooral op aan om op een tamelijk automatische manier, vanuit zichzelf en "als vanzelf", ethisch verantwoord te handelen. Hier biedt de deugdeethiek een aantrekkelijk perspectief.¹⁷ Deze ethiek richt zich op de *persoon*, en niet zozeer op het naleven van plichten of het in rekening brengen van de gevolgen van handelingen. Zij beklemtoont dat het erop aan komt zich een *houding*, een dispositie, een neiging eigen te maken die de grondslag vormt voor ethisch verantwoord handelen. Anders gezegd: het komt er op aan deugden te ontwikkelen. Een deugd is: "De kwaliteit die nodig is om een bepaalde praktijk op een excellente wijze uit te oefenen".¹⁸ Deugden zijn karaktertrekken, persoonlijke uitmuntendheden.¹⁹ De onderliggende gedachte is dat iemands attitudes en karaktereigenschappen hun stempel drukken op zijn of haar daden. Hoe men *is*, bepaalt in zeer ruime mate hoe men handelt. Dat geldt vanzelfsprekend ook waar het gaat om het optimaal realiseren van mensenrechten. Al van in de oudheid worden vier deugden als de "kardinale deugden" vooropgesteld: moed, matigheid of bezonnenheid, rechtvaardigheid en verstandigheid.²⁰ Uit een onderzoek dat betrekking had op filosofische en religieuze tradities wereldwijd, is gebleken dat er zes kerndeugden naar voor komen: moed, gerechtigheid, menselijkheid, gematigdheid, wijsheid en "transcendence".²¹ Met deze laatste wordt bedoeld het vermogen om verbinding te maken met het bredere universum en daardoor aan zingeving te doen. Men kan deze deugden aanvullen met nog een reeks andere, die voor de juridische praktijk belangrijk zijn: respect, dienstbaarheid, aandacht, integriteit,

zorgzaamheid, mededogen, enz.

Bovenstaande uiteenzetting over de deugdeethiek en de deugden klinkt misschien nogal abstract. Laten wij de concrete betekenis van deze deugden voor de realisatie van de mensenrechten illustreren met een concreet voorbeeld. Stel dat een bedrijfsjurist van een kledingketen van de bedrijfsleiding de opdracht krijgt om een contract te onderhandelen met een kledingproducent in India. De arbeiders werken er in zogenaamde *sweat shops*, dus in menonwaardige omstandigheden en tegen slechte voorwaarden. Precies daarom kan de kledij tegen een zeer lage prijs worden geproduceerd. De bedrijfsjurist en de bedrijfsleiding zijn hiervan op de hoogte. De bedrijfsjurist krijgt van de bedrijfsleiding de opdracht om bij de onderhandeling over het contract te gaan voor een zo laag mogelijke prijs, wat evident een ongunstige weerslag heeft op de arbeidsomstandigheden en -voorwaarden van diegenen die in de *sweat shops* werken. Anders gezegd: de menselijke waardigheid van deze arbeiders en hun mogelijkheden om een menswaardig bestaan te leiden staan op de helling. Hun mensenrechten worden bedreigd, zo niet manifest geschonden.

Stel nu even dat de bedrijfsjurist niet gewoon doet wat van hem wordt gevraagd, maar *handelt vanuit deugden*. Handelen vanuit *rechtvaardigheid* zou in dit geval betekenen dat de bedrijfsjurist niet enkel juridische rechtmatigheid nastreeft, maar ook probeert te komen tot *fairness*, eerlijkheid, een juist evenwicht – de balans van Vrouwe Justitia – tussen verschillende belangen, aanspraken, kansen, e.d. De deugd *matigheid* impliceert dat men niet het onderste uit de kan probeert te halen. *Praktische wijsheid* betekent dat de bedrijfsjurist over het vermogen beschikt om te zien wat de omstandigheden eisen en daarnaar te handelen.²² Zij zorgt ervoor dat het juiste midden wordt betracht in elke concrete situatie.²³ *Moed* betekent durven opstaan voor wat men juist acht en zich verzetten tegen wat men verkeerd vindt, ongeacht

15 H. Kaptein, "Is de balie beter (af) zonder beroepsethiek? Van ethische codes en commercie naar professioneel karakter en cohesie" in J. Kole en D. De Ruyter (red.), Code en karakter. Beroepsethiek in onderwijs, jeugdzorg en recht, Amsterdam, SWP, 2009, p. 148.

16 C. Parker, "A Critical Morality for Lawyers: four Approaches to Lawyers' Ethics", Monash University Law Review, 2004, 30 (1), p. 54.

17 Over de deugdeethiek zie o.m.: E. Lanckswaert, Juridische beroepsethiek 2.0. Professionaliteit door menselijkheid, Oud-Turnhout, Gompel&Svacina, 2020, 275 p.; P. Van Tongeren, Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdeethiek, Amsterdam, SUN, 2003, 182 p.; P. Van Tongeren, Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdeethiek en levenskunst, Zoetermeer, Klement, 2012, 253 p.; A. Kinneging en T. Slootweg, Deugdeethiek, levensbeschouwing en religie, Houten, Spectrum, 2015, 315 p.; I. Van Domselaar, "Moral Quality in Adjudication: On Judicial Virtues and Civic Friendship", Netherlands Journal of Legal Philosophy 2015, p. 24-46; I. Van Domselaar, "De Sixpack van de rechter. Een deugdeethische benadering van rechtspraak", Rechtstreeks 2014, nr. 3-4, p. 62-80.

18 P. Van Tongeren, Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdeethiek, Amsterdam, SUN, 2003, p. 22.

19 I. Van Domselaar, "Moral Quality in Adjudication: On Judicial Virtues and Civic Friendship", Netherlands Journal of Legal Philosophy 2015, p. 25.

20 P. Van Tongeren, Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdeethiek, Amsterdam, SUN, 2003, p. 71.

21 K. Dahlgaard, C. Peterson, M. Seligman, "Shared Virtue: The Convergence of Valued Human Strengths Across Culture And History", Review of General Psychology 2005, Vol. 9, nr. 3, p. 203-213.

22 M. Loth, "De goede jurist. Over morele moed, onafhankelijkheid en een riskante omgeving", in J. Kole en D. De Ruyter (red.), Code en karakter. Beroepsethiek in onderwijs, jeugdzorg en recht, Amsterdam, SWP, 2009, p. 114.

23 G. Visser, "Gelatenheid. Het leren loslaten van jezelf", in P. Steenhuis en E. Hakkenes, Voortreffelijk leven. Op zoek naar het juiste midden, Rotterdam, Lemniscaat, 2009, p. 222.

de persoonlijke gevolgen.²⁴ *Mededogen* komt neer op het meevoelen met anderen die in de problemen zitten zonder dat zij er iets kunnen aan doen.²⁵ *Respect* houdt in dat men achting voor anderen heeft. Men erkent het bestaansrecht en de bestaansruimte van anderen. *Menslievendheid* betekent dat men vanuit liefde voor de medemens handelt. Deze liefde heeft niets van doen met de romantische liefde, maar komt eigenlijk ook neer op respect en eerbied, het gunnen van kansen. Men zou haar in deze situatie als een deugd kunnen zien die de andere omvat. Zij komt neer op naastenliefde. De bedrijfsjurist die vanuit dergelijke kwaliteiten handelt zal naar alle waarschijnlijkheid niet zonder meer de hem gegeven opdracht uitvoeren. Hij hoeft niet in het andere extreem te vervallen en simpelweg weigeren wat van hem wordt gevraagd, maar hij zou bijvoorbeeld met zijn leidinggevenden en de bedrijfsleiding in gesprek kunnen treden over de vraag hoe een contract kan worden onderhandeld dat voldoende voordelig is voor het eigen bedrijf, zonder de mensenrechten van arbeiders in de derde wereld te schenden.

Uit wat voorafgaat blijkt dat, als praktijkjuristen de mensenrechten zo sterk mogelijk willen verwezenlijken, zij hun attitudes daartoe dienen te cultiveren. Hoe zij *zijn* (innerlijk) bepaalt mee hoe het in de tastbare realiteit gesteld is met de mensenrechten (uiterlijk). Dat is misschien een wat ongebruikelijke manier om te kijken naar mensenrechten, maar als wij deze werkelijk serieus willen nemen biedt deze zienswijze volgens mij een zeer hoopgevend perspectief. Die kijk sluit goed aan bij de vermogensbenadering van Nussbaum, die er immers op gericht is de mensenrechten ook

boven wat minimaal juridisch vereist is te realiseren, juist opdat mensen hun vermogens zouden kunnen verwezenlijken.

Conclusie

Wat betreft de realisatie van de mensenrechten maakten we reeds een enorme progressie. Toch dienen we waakzaam te blijven voor een uitholling van deze verworvenheden. Er ligt nog steeds een weg voor de boeg. Praktijkjuristen kunnen mensenrechten op een eerder bescheiden manier proberen realiseren, of ambitie aan de dag leggen. Zij beschikken op dit punt doorgaans over nogal wat marge, omdat bij het toepassen van mensenrechten open begrippen worden gehanteerd en afwegingen dienen gemaakt. Die marge is juridisch en tegelijk moreel. De wijze waarop juristen van die morele marge gebruik maken hangt sterk af van de mate waarin zij deugden hebben ontwikkeld. Deze stellen hen "van binnenuit" in staat om de mensenrechten zo optimaal mogelijk te realiseren.

Het komt er volgens mij op aan om recht en moraal (opnieuw) met elkaar te verbinden, in die zin dat onze morele attitudes (weer) de voedingsbron worden voor uitmuntend juridisch werk. De mate waarin juristen erin slagen om aan rechtsverwerking te doen kan volgens mij niet los worden gekoppeld van hun morele grondhouding, van wie zij zijn als mens. De tastbare ontwikkeling van mensenrechten hangt samen met de innerlijke ontwikkeling van mensen. Zij wordt erdoor gevoed.

24 Blomquist, "The Pragmatically Virtuous Lawyer?," *Widener Law Review* 2009, p. 130.

25 M. Nussbaum, *Oplevingen van het denken. Over de menselijke emoties*, Amsterdam, Ambo, 2004, p. 261-291.